

УДК 1.147

І. М. Шкоріна, канд. філол. наук

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Національно-мовна картина світу в освітньому контексті

Однією з фундаментальних проблем наукових досліджень про людину на сучасному етапі є проблема, пов'язана з формуванням і функціонуванням картин світу. Картина світу, притаманна як кожній окремій особистості, так і суспільству в цілому, є однією з умов цілісного сприйняття світу. Особливий інтерес дослідників викликають питання щодо національно-мовної картини світу, національної мовної особистості, національної мовної свідомості тощо.

Останнім часом з'явилася досить велика кількість публікацій, присвячених розробці різнопланових теоретичних і практичних питань щодо картин світу, які розглядаються дослідниками переважно у філософському, лінгвістичному, культурологічному аспектах. На відміну від них, як показав аналіз наукової літератури, зв'язок картини світу з освітньою парадигмою, зокрема вплив на національно-мовну картину світу вивчення іноземних мов, тим більш навчання в іншій країні, науковцями розроблявся мало та потребує подальших досліджень, що й визначає **актуальність** нашої роботи.

Хоча деякі дослідники, починаючи з XIX ст. і до останніх років, торкалися певних проблем, пов'язаних із цим напрямом діяльності, досі немає їх цілісного осмислення. З огляду на це, маємо за **мету** дослідження національно-мовної картини світу у контексті освіти, акцентуючи увагу на активні процеси взаємопроникнення мов та двомовності.

Поняття «картина світу» вперше було застосоване німецьким фізиком і поетом В. Герцем на межі XIX – XX ст. щодо реалій фізичного світу. Вчений розумів його як сукупність внутрішніх образів зовнішніх об'єктів, які відображають їх істотні властивості і дають можливість робити логічні висновки щодо поведінки цих об'єктів.

Тезу про «мовну картину світу» висунув видатний німецький філософ і мовознавець В. Гумбольдт, який виклав основні положення цього поняття і,

власне, ввів у науковий обіг цей термін, який став важливим концептом сучасної лінгвістики. Дослідник вважав, що «Всяка мова, позначаючи окремі предмети, насправді творить: вона формує для народу, який є її носієм, картину світу», а отже «Особливість духу і будова мови будь-якого народу, – зазначав вчений, – настільки внутрішньо пов'язані між собою, що одне передбачає інше. Мова є зовнішнім проявом духу народів. Мова – це їхній дух, а їхній дух – це їхня мова» [3:147]. Саме за допомогою мови закріплюється у свідомості людини притаманний їй суб'єктивний образ об'єктивного світу. На думку науковця, мова є не просто відбиттям навколишнього світу, але потужною творчою силою, яка сама створює картину світу і, відповідно, формує мислення народу і його світосприйняття. Відмінності в мовах – це відмінності у поглядах на світ.

На українському ґрунті ідеї В. Гумбольдта розвинув філософ, мовознавець, літературознавець О. О. Потебня, який розробив свою філософію мови. У своїх численних працях він досліджував питання співвідношення мислення і мови, в тому числі в історичному аспекті, зовнішньої і внутрішньої форми слова, символіки тощо. Особливо показова в цьому плані його робота «Мова і народність» (1895), у якій він детально розглянув різні аспекти мовної картини світу, хоча й не використовуючи саме цей термін (вчений називав це «системами зображення»). Незважаючи на те, що ця стаття написана вченим майже 120 років тому, висловлені тут думки й досі залишаються актуальними, по суті, вони стали основою для усіх подальших досліджень мовної картини світу. На жаль, у переважній більшості робіт сучасних дослідників, присвячених цій проблематиці, прізвище О. О. Потебні взагалі не згадується, або ж згадується побіжно; автори посилаються, як на базові, на роботи Л. Вайсгербера, Е. Сепіра та Б. Уорфа (гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа) тощо, у яких аналогічні поглядам О. О. Потебні думки були висловлені на кілька десятиліть пізніше. Тож детальніше проаналізуємо погляди О. О. Потебні на мову і мислення та проблему національно-мовної картини світу.

Основною ідеєю О. О. Потебні є тезис, що різні мови є глибоко різними системами прийомів мислення, а отже, неможливо «змінювати мову з такою ж

легкістю, як змінюють одяг» [6], оскільки мови не є просто засобами позначення готової думки, яка утворилася незалежно від них. На думку науковця, «мови тому тільки служать позначенням думки, що вони суть засоби перетворення початкових, домовних елементів думки; тому в цьому сенсі вони можуть бути названі засобами творення думки» [6], тобто мова, якою користується людина, має визначальний вплив на формування її мислення і сприйняття реальності, а, відповідно, і світобачення.

Образно порівнюючи мову із зором, О. О. Потебня пояснював, що «подібно до того, як найменша зміна в устрої ока й діяльності зорових нервів, неминуче дає інші сприйняття і цим впливає на весь світогляд людини, так кожна дрібниця в устрої мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки. Вплив всякої дрібниці мови на думку в своєму роді єдиний і нічим незамінний» [6]. Як бачимо, дослідник наголошує, що цей вплив як мови в цілому, так і кожного її елемента на мислення є абсолютним, монопольним і всеохоплюючим, але при цьому не помічається й не усвідомлюється людиною-мовцем.

Більшість сучасних науковців погоджується з цими думками, деталізуючи і доповнюючи їх: «Національна мова – це якраз те «скло», через яке етнос бачить єдиний інваріант буття і яке визначає конкретні риси національно-специфічної проекції цього інваріанту буття» [5], «мова моделює специфічні риси національного світосприйняття і національного складу мислення на всіх своїх рівнях» [1], «Існує така кількість мовних картин світу, скільки існує мов, кожна з яких відображає унікальний результат багатовікової роботи етнічної свідомості над осмисленням буття людини» [4] тощо. Ми погоджуємося з положенням, що кожна національна мова творить свою специфічну картину світу, але, на нашу думку, воно вимагає деяких уточнень.

Ці тези цілком справедливі щодо ситуації, коли людина володіє лише однією мовою, яка є рідною для неї. Саме така людина буде носієм національно-мовної картини світу, сформованої її рідною мовою, так би мовити, в чистому вигляді. Але в наш час – час глобалізації, з одного боку, і активного розвитку і

поширення освіти, з іншого, велика кількість людей-мовців володіють і постійно користуються більш як однією мовою. Сила впливу іноземної мови і чужої для людини картини світу на свідомість і мислення мовця та його картину світу має відрізнятися залежно від віку людини та обставин, за яких людина вивчає іноземну мову (чи мови):

1. вивчення іноземних мов дорослою людиною, яка продовжує жити у рідній країні;
2. вивчення іноземних мов дорослою людиною, яка емігрувала або навчається за кордоном;
3. вивчення іноземних мов дитиною, яка перебуває у рідній країні;
4. вивчення іноземних мов дитиною, яка емігрувала разом із сім'єю;
5. освоєння нової для неї мови дитиною, усиновленою в іншу країну.

Описані ситуації дуже сильно відрізняються саме в аспекті формування національно-мовної картини світу. У перших трьох випадках вивчення іноземної мови не впливає на національну самоідентифікацію людини, вивчена мова (мови) сприймається саме як іноземна (на відміну від рідної), відповідно, іншомовна картина світу не пізнається і не засвоюється в цілому, а лише частково, фрагментарно, більшою чи меншою мірою.

Як вважають деякі вчені, «національна картина світу непроникна для іншомовного свідомості, передбачається, що використання таких слів як пізнаванність і збагненність є найбільш вдалим, оскільки пізнати національну мовну картину світу носія іншої мови можна лише шляхом свідомого відсторонення від еквівалентів власної картини світу, використовуючи принцип «презумпції незнання» [2]. На практиці для дорослої людини, яка вже має цілком сформовану національно-мовну картину світу, настільки повне відсторонення від неї навряд чи можливе.

Інші процеси відбуваються у свідомості і мисленні людини, яка опинилася в іншомовному середовищі, будучи ще досить маленькою дитиною (особливо дошкільного віку). У ситуації з усиновленням за кордон дитина, не маючи постійних контактів із рідною мовою, як правило, з часом повністю забуває її, у

свідомості такої людини відбувається підміна однієї мови іншою, яка починає сприйматися як рідна. Відповідно і перша національно-мовна картина світу витісняється другою, зберігаючись лише глибоко на рівні підсвідомості. Можна припустити, що ці процеси повинні негативно впливати на світосприйняття і мислення людини, породжуючи конфлікт між свідомістю і підсвідомим.

Принципово інакшою з точки зору формування у людини національно-мовної картини світу є ситуація еміграції дитини разом із сім'єю. Торкаючись цієї проблематики, ми впритул підходимо до проблеми рідної / нерідної мови в аспекті мовних картин світу.

Поняття «рідна мова» насправді є не настільки простим і однозначним, як його розуміє значна кількість дослідників. Існують різні, досить суперечливі трактування терміну «рідна мова». Виділяються три основні концепції: етнічна мова, перша мова та мова, засвоєна в дитинстві. Ми звикли вважати, що рідна мова у кожної людини може бути тільки одна, але у реальності це не завжди так. У статті Вікіпедії «Рідна мова» побіжно зазначається, що «Дитина може засвоїти з раннього дитинства в тій чи іншій мірі і кілька мов, однак такі випадки не є частими» [7], але наукової розробки цього питання, тим більш у аспекті національно-мовної картини світу, досі немає, хоча у світі в останні десятиліття постійно зростає відсоток людей, для яких рідними стають дві мови. Причини цього можуть бути різні:

1. наявність у регіоні, в якому народилася і проживає людина, ситуації двомовності, тобто активного паралельного побутування двох різних мов (на сході України – українська і російська, у частині Великобританії – англійська і валлійська, на певних територіях Іспанії – іспанська і баскська тощо);

2. еміграція людини з сім'єю у малому віці або народження у сім'ї емігрантів, навіть якщо це емігранти не в першому поколінні, які поряд із мовою і культурою країни, у якій проживають, зберігають і свою національну мову і культуру (українська діаспора в Канаді, численні діаспори, наприклад китайська, у США тощо);

3. народження людини у сім'ї, де батько й мати є представниками різних

націй і дитина засвоює від кожного з них його рідну мову.

В усіх описаних ситуаціях людина з народження сприймає не одну, а дві національні мови і дві культури, а отже, одночасно засвоює дві різні національно-мовні картини світу. В цьому аспекті дуже цікавим є питання, яким чином ці картини світу поєднуються у її свідомості. На жаль, науковцями проблема взаємодії мов і мовних картин світу досліджувалася в основному в аспекті іншомовних запозичень у національних мовах, а описане нами питання розроблялося дуже мало.

Торкаючись проблеми формування картини світу в ситуації двомовності, ми неминуче підходимо до питання, йдеться про одну картину світу чи дві окремі. Це питання й досі залишається остаточно не вирішеним. О. О. Потебня, який першим звернувся до аналізу цієї проблеми стосовно притаманної ХІХ ст. двомовності вищих верств суспільства (російська і французька мови), писав, що «різні мови в одній і тій же людині пов'язані з різними областями і прийомами думки, ... ці різні сфери і прийоми в одній і тій же людині розмежовані і речовинно. Людина, що говорить двома мовами, переходячи від однієї мови до іншої, змінює разом з тим характер і напрям течії своєї думки... Це ... може бути порівняне з тим, що робить стрілочник, який переводить поїзд на інші рейки» [6]. Як бачимо, вчений вважав, що у свідомості людини-мовця, що володіє кількома мовами, існує й відповідна кількість окремих мовних картин світу, які пов'язуються з різними сферами як мислення, так і буття.

Ми не можемо повністю погодитися з наведеними думками; зокрема, ми вважаємо, що у свідомості людини, скільки б мов вона не засвоїла, існує не кілька окремих національно-мовних картин світу, а одна цілісна, утворена на основі рідної мови, до якої включаються, індивідуально переломлюючись, повністю чи фрагментарно мовні картини світу, притаманні усім засвоєним мовам. На нашу думку, якби це було не так, не відбувалося б змішування мов у процесі мовлення, не виникали б такі явища, як суржик (розуміємо цей термін широко – як елементи двох або кількох будь-яких мов, об'єднані штучно).

Звертався О. О. Потебня і до проблеми засвоєння двох мов з раннього

дитинства: «Знання двох мов у ранньому віці не є володіння двома системами зображення і сполучення одного й того ж кола думок, але роздвоює це коло і наперед утруднює досягнення цілісності світогляду, заважає науковій абстракції» [6]. Отже, автор негативно ставився до ранньої двомовності, вважаючи, що вона заважає нормальному формуванню у людини національно-мовної картини світу, а відповідно, і наукової та концептуальної картин світу.

З цією думкою важко не погодитися. У людини, яка сприймає як рідні дві мови (або більше), засвоєні нею у ранньому віці, часто виникають труднощі з національною самоідентифікацією, такій людині у дорослому віці доводиться вибирати, яка мова і яка картина світу є для неї базовою. Сім'я, з одного боку, і заклади освіти, з іншого, можуть як полегшити, так і ускладнити цей вибір.

Отже, ми розглянули деякі аспекти, пов'язані з формуванням національно-мовної картини світу в сучасних умовах глобалізації і розповсюдження освіти, коли велика кількість людей в усьому світі володіє не тільки національною, але й однією або більше іноземними мовами. Особливу увагу приділено проблемі творення національно-мовної картини світу у ситуаціях двомовності. Залежно від обставин, за яких відбувалося засвоєння іноземної мови (мов), воно може дуже по-різному впливати на національно-мовну картину світу, носієм якої є людина. Оскільки розглянуті проблеми на сучасному етапі набувають усе більшої актуальності, їх подальші дослідження є дуже перспективними.

Література

1. Василенко В. Р. Мовна картина світу як засіб міжкультурної комунікації [Електронний ресурс] / В. Р. Василенко // Вісник психології і педагогіки: Збірник наук. праць. – Вип. 7. – К., 2012. – Режим доступу : http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_7
2. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. Курс лекций [Электронный ресурс] / Г. Д. Гачев. – Режим доступа : <http://jsulib.ru/Lib/Articles/997/115/>
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию / Вильгельм фон Гумбольдт; [пер. с нем. Г. М. Рамишвили]. – М. : Прогресс, 1984. – 397 с.
4. Кальмук О. Р. Національна мовна картина світу та її зв'язок із

пареміологічним фондом [Електронний ресурс] / О. Р. Кальмук – Режим
доступа : [http://naub.oa.edu.ua/2014/natsionalna-movna-kartyna-svitu-ta-jiji-
zvyazok-iz-paremiolohichnym-fondom-2/](http://naub.oa.edu.ua/2014/natsionalna-movna-kartyna-svitu-ta-jiji-zvyazok-iz-paremiolohichnym-fondom-2/)

5.Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных
менталитетов / О. А. Корнилов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЧеРо, 2003. – 349 с.

6.Потебня А. А. Мысль и язык [Электронный ресурс] / А. А. Потебня. –
Киев, 1993. – 192 с. – Режим доступа : http://genhis.philol.msu.ru/article_158.shtml

7.Рідна мова [Электронный ресурс] // Вікіпедія. – Режим доступа :
http://uk.wikipedia.org/wiki/Рідна_мова